

HARMATTA JÁNOS

EGY ARAMEUS OSTRAKON ELEPHANTINÉBŐL

KÁKOSY LÁSZLÓNAK

Clermont-Ganneaunak második ásatási idénye alatt 1908. január 5-én Elephantinében sikerült megszereznie egy ostrakont, amely épségben maradt fenn s előlapján 8, hátlapján 5 sort tartalmaz.¹ Bár a róla közzétett, még 1908-ban készített fénykép kiváló minőségű, szövegének kibetűzése mégis nehézségbe ütközik, mert az írásjelek alakjának egy része sok helyen elhalványult. Az eredeti alapján később készült autográfia² és a régi fénykép összehasonlítása alapján azonban a legtöbb esetben mégis megnyugtatóan lehet tisztázni az ostrakon szövegének olvasatát. A Dupont-Sommer az ostrakon közlésekor szövegének következő olvasatát és értelmezését tette közzé³:

Előlap (homorú oldal)

1. sor	שלם יסלה בענת הא בך לא אוש	Salut, Yislah! Maintenant. Voici, je n'envverrai pas de cruche
2.	ר מחר ערקי אלפא מחר בשבה	demain. Attache le bœuf demain, au sabbat,
3.	למה הן יאכר חיליהה הן לא כנשן	de peur qu'il ne s'égaré. Par la vie de Yahô! Oui, du froment (?)
4.	אלקח אל תבלי על משלמתן	je prendrai. Ne tarde pas à l'égard de Mešullèmèt
5.	ועל שמעיה בען החלפי לי שער	ni à l'égard de Šema'iah. Maintenant. Échange-moi de l'orge.
6.	כבעי פרא חם חמו בקמת בענת	Mon bonnet, Padâ l'a cousu avec du fil fin (?)
7.	חיליהה הן לא על	Par la vie de Yahô! Oui, sur (?)
8.	נפשכי	toi-même

¹ Az ostrakont *A. Dupont-Sommer* tette közzé kitűnő tanulmányában: L'ostracon araméen du Sabbat (Collection Clermont-Ganneau No 152). *Semitica* 2 (1949) 29—39.

² Ezt *A. Dupont-Sommer* készítette és közölte id. m. 30, fig. 1.

³ *A. Dupont-Sommer*: id. m. 31—32.

Hátlap (domború oldal)

1. sor	--- נה על דבר תקבר מה זי	... Au sujet du TQBR. Ce que
2.	חושרת תחת המא לחופמול ה	j'ai envoyé, à la place de Hamâ, c'est à HWPMWL (?) que
3.	חושרתה הן משלמת לא מצאת	je l'ai envoyé. Si Mešullèmèt ne l'avait pas retrouvé (?)
4.	לי אנתי מה תאמרן תחזין אנפי	pour moi, toi, que dirais-tu? Regarderais-tu mon visage,
5.	ואחזה אפיכי	et regarderais-je ton visage?

Mint látható, az első közlés sem az ostrakon szövegének olvasata, sem pedig értelmezése tekintetében nem teljesen megnyugtató. Éppen ezért nem meglepő, hogy P. Grelot több hozzászólás⁴ javaslatainak felhasználásával készült olvasata és értelmezése⁵ jelentős mértékben eltér a Dupont-Sommerétól:

Előlap (homorú oldal)

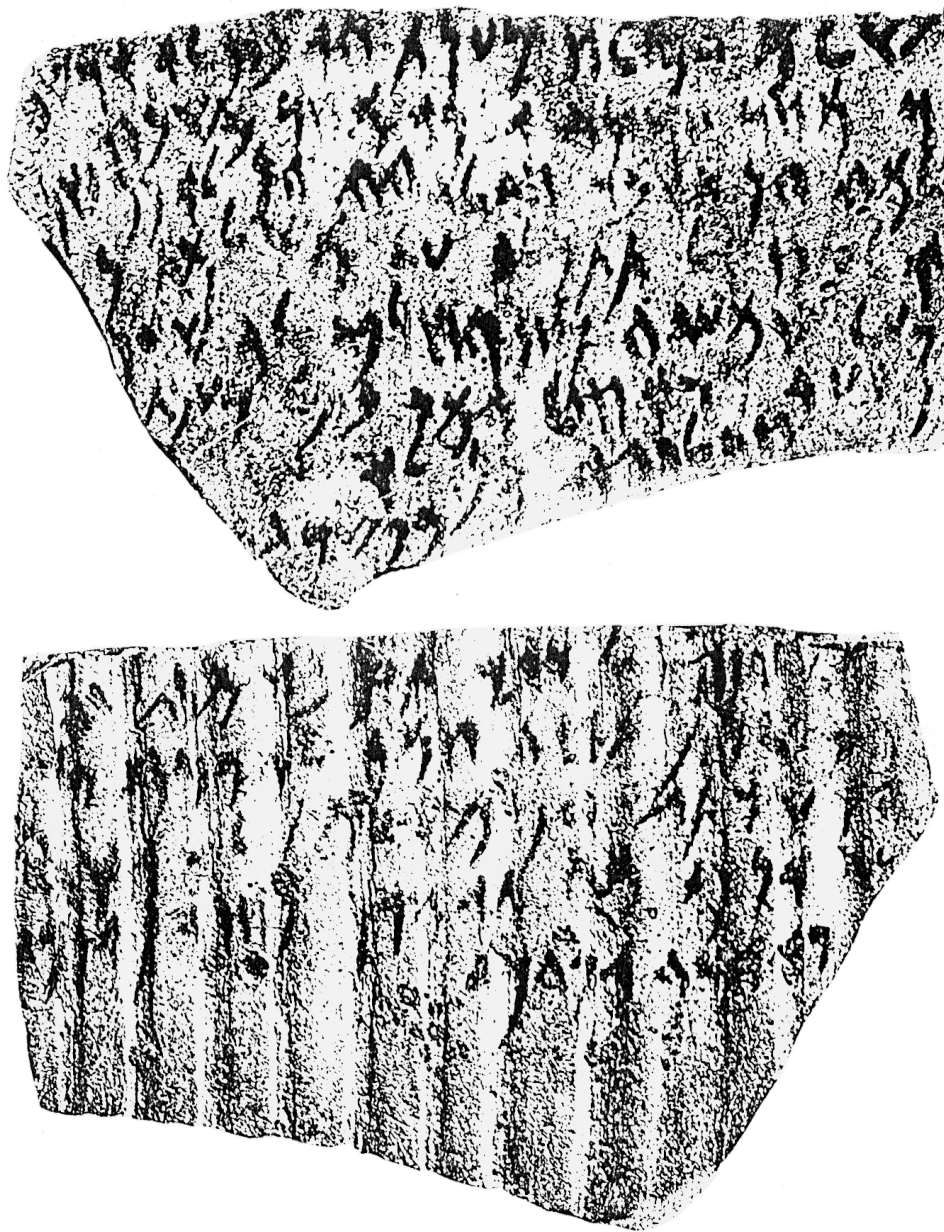
1. sor	שלם ימלח בענת הא בקלא אוש	Salut, Yislah! Maintenant, voici que j'expédierai des légumes
2.	ר מחר ערקי אלפא מחר בשבה	demain. Viens au-devant du bateau demain, pour le Sabbat,
3.	למה הן יאבר חיליהה הן לא נפש	de peur qu'ils ne soient perdus. Vie de Yahô! Si tu ne le fais pas,
4.	אלקח אל תתבלי על משלמת ז	c'est à toi-même que je m'en prendrai. Ne t'en remets pas à
5.	ועל שמעיה בען החלפי לי שער	Mešullèmèt ni à Šama'yah. Maintenant, troque de l'orge pour
6.	פרע פרען חמ המו בקט בענת	moi. Paie le montant de sa facture en espèces (?). Maintenant,
7.	חיליהה הן לא על	Vie de Yahô! Si tu ne le fais pas,
8.	נפשכי	c'est sur toi-même qu'en (retombera)

Hátlap (domború oldal)

1.	[חשב]נה על דבר תקבר מה זי	le compte. Au sujet de la ... ce que
2.	חושרת תחת המר ל[...זיה כל[א]	j'ai expédiée, c'est en échange de vin que j'ai expédié le tout
3.	חושרתה הן משלמת לא...	à Aḥazyah. Si Mešullèmèt ne ...
4.	לי אנתי מה תאמרן תחזין אנפי	pour moi, toi, que diras-tu? Puisses-tu voir mon visage,
5.	ואחזה אפיכי	et moi, voir ton visage!

⁴ F. Rosenthal: An Aramaic Handbook. I. 12. sk., J. T. Milik: Les papyrus araméens d'Hermoupolis et les cultes syro-phéniciens en Égypte perse. Biblica 48 (1967) 554 sk.

⁵ P. Grelot: Document araméens d'Égypte. Paris 1972. 369—371.

1. kép. Az elephantinei arameus ostrakon (CG 152) A. Dupont-Sommer után

A két olvasat és értelmezés közötti eltérések olyan jelentősek, mintha nem is ugyanarról a szövegről lenne szó. Ezt az ellentmondást csak az ostrakon szövegének alaposabb paleográfiai vizsgálatával lehet feloldani. Csak így lehet az értelmezés számára megbízható alapot biztosítani.

Megjegyzések a szöveg olvasásához:

Előlap 1. sor: a **לֵא בִק** (Dupont-Sommer) illetve **בִקְלֵא** (Milik) olvasatok közötti választást megkönnyíti az a tény, hogy a **ק** és az **ל** között világosan megfigyelhető a szóelválasztó köz. Érdemes ezt összehasonlítani a **יִלְלֵא** névben az **ל** és az **י** között látható betűközzel s akkor azonnal érzékelhetjük a különbséget a betűköz és a szóköz között. Az összehasonlítás azt bizonyítja, hogy e betűcsoportot két szóznak kell olvasnunk.

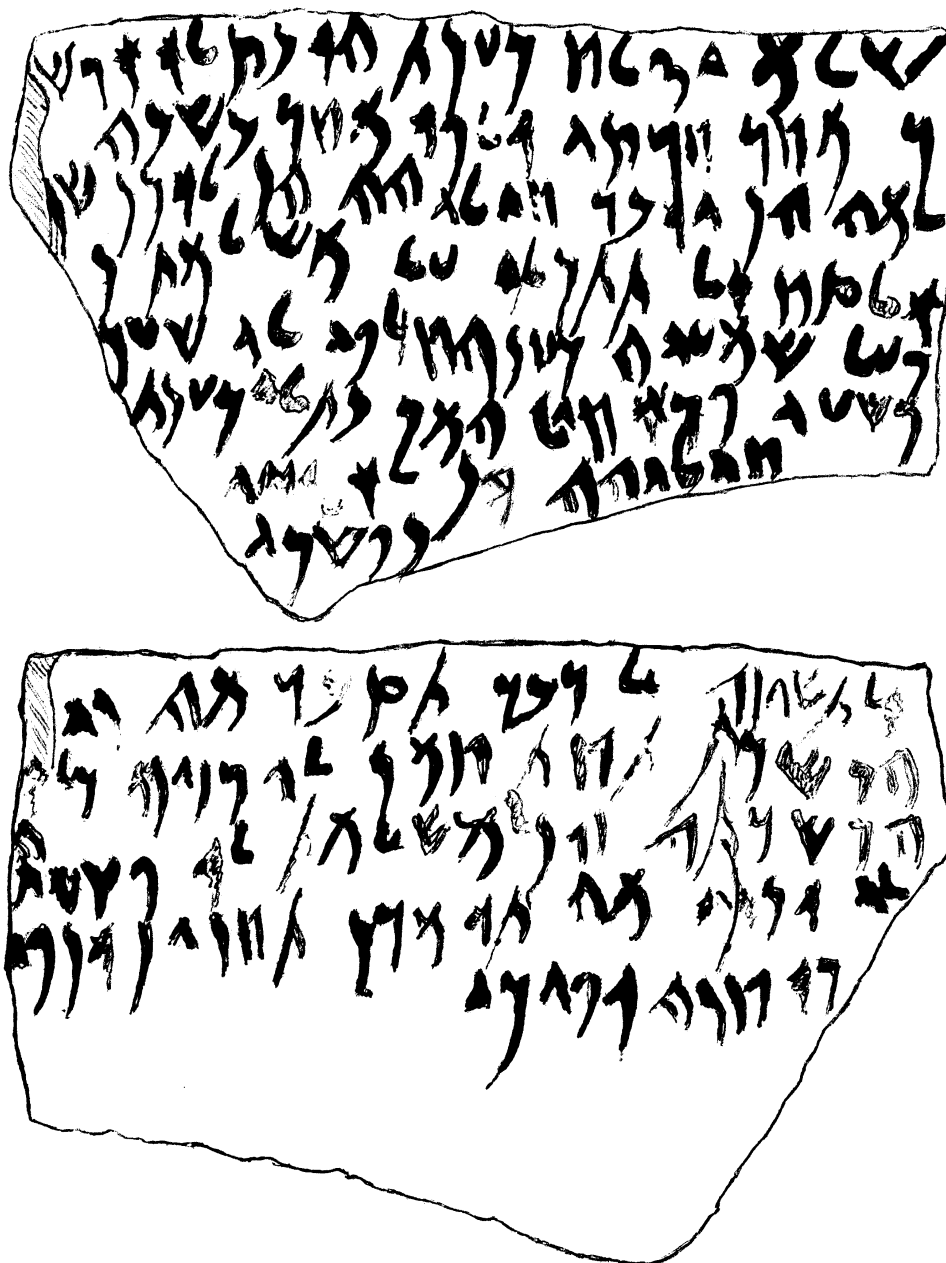
2. sor: az **עֲרִקִי** szó első betűje **ע**-nek semmiképpen sem olvasható. Két függőleges betűszár látható, amelyek közül a jobboldali lefelé hosszabb. Ezek az írásmaradványok leginkább **ח**-nak értelmezhetők. Így a szó helyes olvasata **חֲרִקִי**.

3. sor: A Rosenthal által javasolt **נִפְשָׁבִי** olvasat elfogadhatatlan: az első írásjelnél ugyan lehetséges **ב** helyett az **נ** olvasat is, a második betű azonban **פ** semmiképpen sem lehet. Elég összehasonlítani a **כְּנִשָּׁן** szó írásképet a 8. sorban tényleg előforduló **נִפְשָׁבִי** szóéval és könnyen meggyőződhetünk Rosenthal javaslatának elfogadhatatlan voltáról. A **כְּנִשָּׁן** betűcsoportot az **ש** és az **נ** között megfigyelhető szóköz alapján két szóznak kell olvasnunk: **כְּנִשָּׁן**.

6. sor: a Dupont-Sommer által **פִּרְעָן כְּבִעִי פִּרְא**-nak, Rosenthaltól pedig **פִּרְעָן פִּרְא**-nak olvasott betűcsoport első betűjének feje elmosódott: **ב**-nak, **ו**-nak, **פ**-nek, esetleg **נ**-nek olvasható. A második betű világosan **ש**. A betűcsoport utolsó betűje (Dupont-Sommernél **ס**, Rosenthal olvasata szerint **ע**) nehezen azonosítható. Úgy tűnik, mintha a szöveg írója először **ע**-t írt volna, majd ezt **י**-re javította át.

A sor harmadik szavát egyöntetűen **חֲמִי**-nak olvasták, azonban az ostrakon fényképén a **ח** helyett világosan két különálló betű, **י** és **ל** olvasható, a szó helyes olvasata tehát **חֲיִל**.

A sor negyedik szavaként olvasott **חֲמִי** szó utolsó betűjének a fényképen jól megfigyelhető tagolt fejformája az **י** olvasat mellett szól. Ugyancsak az **י** olvasat helyességét bizonyítja e betűnek az a sajátossága, hogy függőleges szárának alsó vége jobb felé visszahajlik. A szóvégi **י**-nak ugyanezt a formáját figyelhetjük meg az ostrakon hátlapján a 4. sorban olvasható **חֲמִי** szóban, míg a *wāw* írásjelnél ez a jelenség az ostrakonon egyetlen esetben sem fordul elő. Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a szóvégi *nūn*-nak kettős feje van. A *nūn*-ra jellemző profilált fej alatt egy vízszintes vonás figyelhető meg, amely egy *wāw* feje lehetne. Ennek a különös jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy az ostrakon írója először *wāw* betűt írt, majd utólag ezt *nūn*-ra javította. A javítás valószínűleg a sor leírása után történt, amikor a *nūn* beszúrására már nem volt hely s az ostrakon írója ezért a *wāw* jelét alakította át *nūn*-ra. Ha helyes ez a feltevés, akkor vagy defektív írással vagy a *wāw*-nak a körülmények okozta kihagyásával van dolgunk. Az utóbbi esetben a helyes olvasat **חֲיִלִּי** lenne.

2. kép. Az elephantinei arameus ostrakon (CG 152) autográfája

Végül a sor ötödik, **בִּקְ**-nak olvasott szavában a második betű feje elmosódott, azonban **ק**-nak nem olvasható, mert baloldali hosszú szára nem függőleges, mint a többi **ק**-nál az ostrakonon megfigyelhető, hanem kb. 60°-ban elhajlik a függőlegetől, mint az a **ת** esetében az ostrakonon jól látható. A harmadik betű világosan **ל**, mert szára magasan a sor fölé nyúlik. A **י**-ot utólag írhatta be az ostrakon írója az **ל** és a következő szó **ב**-ja közé.

7. sor. A **הָ**-nak olvasott szóban az ostrakon írója először **ה**-t kezdett írni, majd ezt **ה**-ra javította.

A sor végén Dupont-Sommer is, Grelot is az **על** szót olvasta. Azonban a 8. sorban olvasható **נפשי** szó **י**-ja fölött egy **י** feje és egy félig elhalványult **י** látható. E betűmaradványok előtt még egy **ט** felső részének maradványai figyelhetők meg. Így az utolsó szó helyes olvasata **טרי** lesz.

Hátlap 1. sor: a sor elején az **אל** szó körvonalai halványan kivehetők. Ezután egy **ת** figyelhető meg, amelynek jobboldali ívelő szára az íróanyag eltűnése miatt különszakadt a baloldali szártól. Második betűként egy **ש** látható, alakja ugyanolyan, mint a 2. sor **הושרת** szavának **ש** betűjéé. A következő betű világosan kivehető **ג**, amelyet egy **ה** követ. Ennek jobboldali szára az íróanyag eltűnése következtében szintén elszakadt a baloldali szártól. Ugyanakkor az alatta olvasható **הושרת** szó **ת** betűjének csúcsa annyira felnyúlik a **ה** baloldali szára mellé, hogy azt a benyomást kelti, mintha ahhoz tartoznék. Dupont-Sommer ezért olvasott itt **נה** betűket. A **ה** után elég jól kivehetők egy **י** elhalványodott körvonalai.

2. sor: A sor harmadik szavának utolsó betűje minden bizonnyal **ג**, nem pedig **א** vagy **ר**.

A következő szó (Dupont-Sommer olvasatában **להפטר**, Rosenthal szerint **כל** **ל**[...]) utolsó két betűje kétségtelenül különálló szót alkot, mert elég nagy szóelválasztó köz figyelhető meg s helyes olvasata bizonyára **כל**. A szókezdő **ל** után következő betű **י**-nak olvasható, **ה** olvasat esetén fel kellene tenni, hogy az írásjel nagyobb része eltűnt. A következő betű alakja világosan eltér az előlap 8. sorában olvasható **נפשי** szó jól kivehető **פ**-jétől. Ezzel szemben csaknem pontosan megegyezik ugyanennek a **נפשי** szónak a **ב**-jával. Így vagy **ר/ר**-nek vagy **ב**-nak olvasható. Ezután világosan kivehető **ג** és **י** következik. A szó utolsó betűje **ט** nem lehet, mert ebben az esetben hiányoznék jobb felső része. Így az íráskép csak egy elmosódott **ה**-nek értelmezhető, ahogy Rosenthal olvasta. Az egész szó olvasata tehát **לירייה**.

Az utolsó szó: **כל**[**א**] kiegészített **א** betűjének nyomai az ostrakon szélén jól megfigyelhetők.

3. sor: Az utolsó szó (Dupont-Sommer **מנאת**) olvasatából csak a **א** betű biztos. Az első betű **ט** nem lehet, mert csak egy szára van. Azonosítását megnehezíti, hogy elmosódott fején keresztül megy a felette olvasható **ה** mélyen lenyúló jobboldali szára. Így **ג**, **פ**, **ר**, **ב**, **ד** olvasata egyformán lehetséges. A második betű biztosan **ב**, amely után még három írásjel figyelhető meg, közülük az utolsót a negyedik fölé írták. Ez az utolsó betű kétségtelenül **ת**-nek olvasható. A harmadik és a negyedik írásjel **א**-nak határozható meg. Azonban két **א** előfordulása ugyanabban a szóban egymás mellett valószínűtlen s ezenkívül az utolsó betűnek a negyedik fölé írása is

magyarázatra szorul, mert az ostrakon írójának gyakorlata az volt, hogy ha egy szó utolsó írásjele nem fért már ki a sorba, akkor vagy átvitte a következő sorba (pl. 1—2. sor: ר — אִישׁ) vagy az előző sor végére szúrta be (pl. 4—5. sor: ן — שָׁעַר). Itt azonban ettől eltérő jelenséggel állunk szemben, amelynek magyarázata az lehet, hogy az ostrakon írója tévedésből az előző א hatása alatt ת helyett א-et írt, majd úgy korrigálta, hogy följe írta a ת betűt. E szó valószínű olvasata tehát ת אִישׁ.

E megfigyelések és megjegyzések alapján az ostrakon szövegének következő olvasata javasolható ([ ] = sérült betűk, { } = törlendő betűk):

Előlap (homorú oldal)

1. sor שלם יצלה בענת הא בק לא איש -
2. ר מחר [ח] רקי אלפא מחר בשבה
3. למה הן י[א]ב[ח] חיליהה הן לא בן שן
4. אלקח אל תתבלי על משמת ן
5. ועל שמעיה בען החלפי לי שער -
6. ושעי פרי חיל המן בת[לי] בענת
7. חיליהה [ח] לא [מרי]
8. נפשי

Hátlap (domború oldal)

1. sor אל תשנ[ח] [י] [ע]ל דבר תנ[ב]ר מה יי
2. [ח] שרת תחת המן [י] דניה כל[א]
3. הושרתה הן משמת לא [ח] צא{א} ת
4. [ל]י אנ[ת]י מ[ח] תא[מ]רן תחיון אנפי
5. ואחזה אפיכי

Nyelvi magyarázatok:

Előlap (homorú oldal). 2. sor. Az ערק אלפא olvasat komoly nehézségeket okozott, mert ערק¹ ‘menekül’ (arameus, arab), ערק² ‘rág, rágcsál’ (szír, arab), ערק³ ‘elébe megy, találkozik’ (arameus, arab) mellett ערק⁴ ‘megköt’ ige nem ismeretes. Így érthető, hogy kísérlet történt más értelmezésre is: ערק אלפא ‘elébe menni a hajónak’⁶. Azonban ez az értelmezés tárgyi és nyelvi szempontból elfogadhatatlan. Tárgyi szempontból az értelmezés nehézsége az, hogy a levél címzettje egy nő, s nehezen tehető fel, hogy a Níluson elébe tudott volna menni a hajónak. Ha pedig csak a kikötőbe ment, hogy találkozzon vele, akkor hogyan akadályozhatta volna meg, hogy elvessen vagy eltévedjen. Az is kérdéses, hogyan lehetett volna Elephantine szigetét eltéveszteni. Nyelvi szempontból pedig az a nehézsége ennek az értelmezésnek, hogy a למה הן kezdetű mondat יאכר állítmányának alanya a szövegösszefüggésből következően csak az אלפא ‘hajó’ szó lehetne, az viszont nőnemű, míg az állítmány hímnemű.⁷ Így minden bizonnyal helyesebb visszatérni az אלפא szónak a hímnemű אלפ

⁶ J. T. Milik: id. m. 554.

⁷ Mint erre már A. Dupont-Sommer: id. m. 32 rámutatott.

‘szarvasmarha’ szóval való azonosításához.⁸ Az állítmány okozta nehézségek elesnek a **חרק** olvasat következtében. Ezt az újhéber és talmudi arameus **חרק** ‘bevágni, rovással ellátni, rovátkolni’ igével azonosíthatjuk, amely használatos az állat szarva berovátkolásának kifejezésére is (Hull. 59b). Így a **חרק אלפא** kifejezésnek következő értelmezése adódik: „lásd el rovással a marha szarvát” (hogya el ne vesszen = hogya t.i. azonosítható legyen).⁹

3. sor: A **שן** szót bizonyára a héber **שן**, talmudi arameus **שן, שין** ‘elefántcsont’ szóval azonosíthatjuk.¹⁰

4. sor: A **תבלי** igealaknak két magyarázata is lehetséges. Ha a **כלא** igéből magyarázzuk, akkor jelentése ‘(ne) késlekedj’ (így Dupont-Sommer), ha viszont a **תבל** igéből származtatjuk, akkor értelmezése ‘(ne) hagyatkozz, (ne) bizzál’ (így Grelot) lesz. A két lehetőség között a választást a szövegösszefüggés teszi lehetővé. Ha ugyanis az ostrakon hátlapján említett Mešullemet azonos az előlapon említett, ahogy Dupont-Sommer felteszi s ami már eleve valószínű is, akkor a második értelmezési lehetőség a kézenfekvő, mert Mešullemettel szemben ebben az esetben mindkét helyen erős fenntartását juttatja kifejezésre a levélíró.

6. sor: **ושעי** imp. sg. 2. szem. fem. a héber **שעה**, föníciai **שעי** ‘néz, gondoz, keres’ igéből. **חיל גברי** olyan szerkezet, mint a bibliai arameus **חיל גברי** ‘erős emberek’. **פר** a **פר** ‘bikaborjú’ szó pl. st. cstr.-a, az egész kifejezés jelentése tehát ‘tenyészbikaborjak’ lehet.

Mind a **המן**, mind a korábban javasolt **המו** olvasat pl. 3. szem. személyes névmásnak értelmezhető, amely megfelel a bibliai arameus **המן** és **המו** alakoknak.¹¹ A **המן** olvasat esetében defektív írással kell számolnunk, de az is feltehető, hogy az ostrakon írója az először leírt **המו** alakot azután akarta **המן**-ra javítani, amikor a sort már leírta s nem volt hely a *nūn* beszúrására s így egyszerűen a *wāw*-ot javította át *nūn*-ra.

בול a **בול** ‘elválaszt, elkülönít’ ige (v.ö. héber és arab **בול, بول**) imp. sg. 2. szem. fem. alakja.

7. sor: **נמר** a **נמר** ‘véd, őriz’ ige imp. sg. 2. szem. fem. alakja.

Hátlap (domború oldal). 1. sor: **השנהי** a birodalmi arameus **שנא** ‘tévedni’ ige p^c ‘al sg. 2. szem. fem. iussivusa. Így az **אל השנהי** kifejezés jelentése: ‘ne tévedj, ne

⁸ Bár *E. Y. Kutscher: Current Trends in Linguistics. 6.370 Milik* magyarázatát elfogadhatónak tartja.

⁹ Az ökör és juh szarvának azonosító- vagy tulajdonjellel (tamgával való ellátása úgyszólván napjainkig szokásban volt (ld. *Győrffy István—Visky Károly: A magyarság tárgyi néprajza. II. Budapest é.n. 130.*) A Clermont-Ganneau Gyűjtemény kiadatlan ostrakonjain többször előforduló **ערק אלפא** kifejezésben (No 42 **ערק אלפא מחר**, No 104 **ערק אלפא**, No 157 **אפ יערקו אלפא**) az **ערק** igt — amennyiben helyes az olvasata — értelmezhetjük az **ערק** ‘rág, rágcál’ ige pa‘eljének ‘legeltet’ jelentésben. Hogy ezt az igt ilyen jelentésben is használták, arra utal az újhéber, szír **ערקא** ‘fű, sás’ szó is.

¹⁰ Ez volt *A. Dupont-Sommer* alternatív értelmezése is: id. m. 35,2. jz.

¹¹ A két alak létrejöttéről és egymáshoz való viszonyáról *H. Bauer—P. Leander: Grammatik des Biblisch-Aramäisch. Hildesheim 1962. 70—71* és *F. Rosenthal: A Grammar of Biblical Aramaic. Wiesbaden 1961. 19.*

légy tévedésben’. Ha helyes az újhéber שָׁנָא ‘aggódik, megrémül’ jelentése, akkor e kifejezés ‘ne aggódj’-nak is értelmezhető.

עַל דְּבַר הַקְּבֵר „a הקבר ügyében”. A rejtélyes *tiqqabbar* szó nyilvánvalóan a görög τινάβαρι ‘cinóber’ forrása. A cinóbernek ez az elnevezése először az óperzsában bukkan fel Dareios Susa-i feliratában *sa-in-ka-ba-ru-u-ša* = *sinkabruš* alakban. A felirat elámi változatában használt *ši-in-qa-ab-ru-iš* = *sinkabrus* szó az óperzsa alak átvétele, míg a babiloni változat *š[i]-[i]n-g[a-ba]-ru-u* = *šingabaru* alakja más eredetű lehet. Az arameus *tiqqabbar* szó egyik alakváltozat átvétele sem lehet, hanem korábbi **tingabbar* alakra¹² vezethető vissza, amely a héber š ~ arameus t megfelelés alapján¹³ egy héber közvetítésű **šingabbar* alakból keletkezhetett. A görög τινάβαρι szó ennek a korábbi arameus **tingabbar* alaknak az átvétele. Mindez feltételezi, hogy az óperzsában a *sinkabruš* szónak volt *šinkabruš* ~ *šingapruš* változata is. Ezt a feltevést a szó újperzsa *šāngārīf* ‘cinóber’ folytatása teljes mértékben igazolja.¹⁴

2. sor: A harmadik szóként olvasott חֲמֶן az arameus (nabateus és palmyrai) חֲמֶן ‘tömjénfüstölő oltár’ szóval azonosítható.

Az ezután következő לִידְנִיָּה kifejezésben a Yedonyah név bukkan elő, amely jól ismert az elephantinei dokumentumokban s amelyet több személy is viselt. E név egyik viselője volt az ottani zsidó közösség feje, aki sokat fáradozott a lerombolt zsidó templom újjáépítésén.

3. sor: A רִנָּאת szó a רִנָּא (zsidó arameus רִנָּא, héber, újhéber רִנָּה) ‘fizet, megfizet’ ige perf. sg. 3. szem. fem. alakja, amely a szövegösszefüggés alapján következtetve itt jövő idejű cselekvést fejez ki.¹⁵

E megjegyzések alapján az ostrakon szövegét következőképpen értelmezhetjük:

Előlap (homorú oldal)

1. sor: Üdv(özet), Yislah! Most, a korsót nem küldöm
2. holnap. Lásd el rovásjellel az ökröt holnap, šabbāθra,
3. hogy el ne vesszen! Yahô életére! Bizony így elefántcsontot
4. szerzek. Ne bizzál sem Mešullemetben,
5. sem Šema‘yahban. Most, cserélj el nekem árpát
6. és vigyázz a tenyészborjakra, különítsd el őket! Most,
7. Yahô életére, bizony vigyázz
8. magadra!

¹² Az arameus q hang ġ előzményéről C. Brockelmann: Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. I. Berlin 1908. 134 és H. Bauer—P. Leander: id. m. 26.

¹³ Erről F. Rosenthal: A Grammar of Biblical Aramaic. 14—15.

¹⁴ A *sinkabruš* ~ *tiqqabar* szó eredetével külön tanulmányban foglalkozom.

¹⁵ A perfectumnak futurumként való használatáról F. Rosenthal: A Grammar of Biblical Aramaic.

Hátlap (domború oldal)

1. sor: Ne aggódj a cinóber ügyében, amelyet
2. elküldtem tömjénfüstölő oltár helyett Yedonyahnak. Az egészet
3. elküldtem. Ha Mešullemet nem fog fizetni
4. nekem — neked, mit mondasz? Látod-e még az arcomat
5. és látom-e még az arcodat?

Az ostrakon szövege minden valószínűség szerint egy Elephantinében élő zsidó férfi levele egy Yislah nevű nőnek, aki bizonyára felesége lehetett.¹⁶ A férfi bizonyára nem nagy távolságra, Elephantine szigetén tartózkodik, mert a levélben szereplő „holnap” időmegjelölés arra utal, hogy a levelet a közelből küldte s így biztos lehetett abban, hogy azt felesége még aznap megkapja s végre tudja hajtani a következő napra szóló utasításait vagy kéréseit. Ha azonban mind a levél írója, mind a címzettje Elephantine szigetén tartózkodott, akkor felmerül az a kérdés, hogy miért kellett levélben érintkezniük egymással. Minthogy a levél címzettje, a feleség, mozgásában szemmel láthatólag nem volt korlátozva, e kérdésre a válasz csak az lehet, hogy a levelet író férj nem mozoghatott szabadon, hanem a szigeten helyhez volt kötve. Ilyen megkötöttség Elephantinén a zsidó-arameus helyőrség szolgálatot teljesítő tagjai részére állott fenn, akik az erődöt nyilvánvalóan nem hagyhatták el. A szigeten feltárt arameus dokumentumok meg is őrizték azt az óperzsa eredetű kifejezést, amely az ilyen, az erődben szolgálatot teljesítő zsidó harcosokat jelölte: **הנרדן, הנרדן** < óperzsa **hamdaiza*- ‘az erődben együtt tartott (katona)’. Mint az egyik arameus dokumentumból (AP 13) kiderül, az erődben szolgálatot teljesítő harcosokat hozzátartozóik látták el élelemmel.¹⁷ Erre utal is mindjárt a levél első mondata, amelyben a levélíró közli feleségével, hogy a korsót most holnap nem fogja küldeni. Minthogy az erődben volt ivóvizet szolgáltatató kút, a korsó bizonyára az élelmezés küldésére szolgált. A levélből arra lehet következtetni, hogy a korsóban küldött élelem több napra is elég volt, s ezért a katona-férj másnap még nem küldte vissza, hogy felesége újabb élelemadagot küldjön benne.

A levélírónak mint Elephantine erődjében szolgálatot teljesítő katonának a helyzete lehetővé teszi a levél tartalmának megértését. Elephantine helyőrsége tagjainak az óperzsa birodalmi közigazgatás földparcellákat bocsátott rendelkezésükre, amelyen gazdálkodhattak, hogy így biztosítsák családjuk megélhetését.¹⁸ Ez a gazdálkodás szerény mértékű földművelésből és állattartásból állott, amelynek fölöslegét értékesíthették vagy elcserélhették s így kereskedelmi cikkekhez is hozzájuthattak. Ebben a keretben mozog a levél üzenete. A családnak vannak szarvasmarhái, ezekről gondoskodni kell šabbāthon is, amikor nem dolgoznak. A levélíró két felada-

¹⁶ Így már *A. Dupont-Sommer*: id. m. 31 és *P. Grelot*: id. m. 369.

¹⁷ *P. Grelot*: id. m. 185.

¹⁸ *P. Grelot*: id. m. 46.

tot is megjelöl: az ökör szarvát rovásjellel kell ellátni, hogy azonosítható legyen s el ne vesszen, a bikaborjakat pedig a többi állattól el kell különíteni. A földművelési termékek közül az ostrakon az árpát említi, amelyet csere útján akar a levélíró értékesíteni. A család két ügyfelét, Mešullemetet és Šema'yahot a levélíró név szerint említi, anélkül azonban, hogy a velük kapcsolatos ügyet megnevezné. Erre nyilván nem volt szükség, a házastársak tudták, hogy miről van szó. Hogy Mešullemet és Šema'yah a levélíró és a címzett gyermekei lettek volna, az a velük kapcsolatban kifejezett fenntartás miatt kevésbé valószínű.

Az Egyiptomon kívülről származó kereskedelmi cikkek közül kettőt említ a levél: az elefántcsontot és a cinóbert. Az elefántcsontot az Elephantinétől délebbre eső afrikai területekről hozhatták, míg az ásványi eredetű cinóber az Óperzsa Birodalom közép-ázsiai területeiről származott. Az utóbbi szereplése az ostrakon szövegében érdekes történeti összefüggések felvetésére ad lehetőséget. A levélíró azt írja feleségének, hogy az egész cinóbert elküldte Yedonyahnak füstölő oltár helyett. Minthogy itt felmerül a cinóber valamilyen kultikus vonatkozása, kézenfekvő arra gondolni, hogy a szóban forgó Yedonyah azonos az Elephantinében élő zsidó közösség vezetőjével, aki olyan kitartóan s végül is eredményesen fáradozott az egyiptomiak által lerombolt Yahô szentély újjáépítésének engedélyezésén s aki a templomi kultusz céljaira szolgáló hozzájárulásokat a közösség tagjaitól korábban is összegyűjtötte.¹⁹ Ez a Yedonyah Gamaryahnak volt a fia. Ugyanennek a Gamaryahnak volt azonban egy lánya is, Mešullemet, aki tehát Yedonyahnak volt a testvére. Továbbá magának Yedonyahnak is volt egy fia, aki a Šema'yah nevet viselte. Ha Yedonyahot joggal azonosítjuk az elephantinei zsidó közösség fejével, akkor kézenfekvő a levélben szereplő Mešullemetet és Šemašyahot Yedonyah testvérével és fiával azonosítani. Ebben az esetben a levélben érintett ügyletek és kapcsolatok két család viszonyaként értelmezhetők.

Érdekes történeti bepillantást enged az elephantinei zsidó közösség életébe a cinóber említése is. Bár a **חֲמֵן** kifejezés többféleképpen értelmezhető, az kétségtelennek tekinthető, hogy a levélben említett cinóber valamiképp a tömjénfüstölő oltárral állt kapcsolatban vagy úgy, hogy az oltár helyett használták vagy az oltár alátétjeként szolgált vagy hogy az oltár ellenértékeként ajándékozták. Hogy a füstölő oltár a levélben szerepel, annak történeti oka lehetett. Amikor az elephantinei zsidó közösség engedélyt kapott régi helyén a Yahô szentély újbóli felépítésére, az engedély megtiltotta a véres égőáldozatok bemutatását a kultuszban s csak a tömjénfüstölő oltár használatát engedte meg.²⁰ Így az új szentélyben mindenképpen szükség volt füstölő oltárra s az ostrakon írója ehhez járult hozzá valamilyen módon a cinóber elküldésével Yedonyahnak, a közösség fejének, aki a templom újjáépítését irányította. A cinóber elküldéséről szóló szövegrész után következő mondat azt a be-

¹⁹ P. Grelot: id. m. 355, 363.

²⁰ P. Grelot: id. m. 418.

nyomást kelti, mintha ebben az ügyben Mešullemetnek is része lett volna (a cinóber, illetve a füstölő oltár árához hozzájárulást ígért?), azonban a levélíró szemmel láthatólag nem volt biztos abban, hogy tényleg meg fogja fizetni, amit ígért.

Ha helyesen értékeltük ezeket az ostrakon rövid szövegében rejtőző történeti összefüggéseket, akkor a levelet az elephantinei Yahô szentély újjáépítése idején²¹, Kr. e. 405-ben írhatta az elephantinei zsidó helyőrségnek az erődben szolgálatot teljesítő egyik katonája.

²¹ *P. Grelot*: id. m. 416.